

ЖӘДИД МЕКТЕПТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

БЕГИМБАЕВА Ж.С.*, ИЗБЕРГЕН Б.Ә.

*Бегимбаева Жибек Сагинбаевна - Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: zbegimbayeva@zhubanov.edu.kz, <http://orcid.org/0000-0002-9827-379X>

Изберген Бейбарыс Әлімбайұлы – 1 курс магистранты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: izbergen00@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0006-3084-5436>

Анатпа. Мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Орталық Азияда қалыптасқан жәдид мектептерінің білім беру жүйесіндегі орны және олардың оқыту әдістемесінің ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі жәдидшілдіктің дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесін жаңғыртуға бағытталған ағартушылық қозғалыс ретінде қалыптасуымен және оның қазақ даласындағы оқу-ағарту ісіне ықпалымен айқындалады. Зерттеудің мақсаты – жәдид мектептерінің қалыптасу алғышарттарын анықтау, «жаңа әдістің» негізгі педагогикалық қағидаларын сипаттау және оның қазақ зиялыларының ағартушылық қызметі мен алғашқы оқулықтар жасау тәжірибесіне ықпалын талдау. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелік және салыстырмалы-педагогикалық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу материалдарын жәдидизм тарихына, қазақ ағартушылығы мен Алаш қозғалысына арналған ғылыми еңбектер, сондай-ақ жәдидтік оқыту әдісі мен алғашқы қазақ оқулықтарына қатысты зерттеулер құрады. Зерттеу нәтижесінде жәдид мектептерінің басты ерекшеліктері сауат аштырудың дыбыстық әдісін енгізу, оқу үдерісін жүйелі ұйымдастыру, жаңа оқу құралдарын пайдалану және білім мазмұнын кеңейту бағыттарымен байланысты екені анықталды. Сонымен қатар жәдидтік педагогикалық ұстанымдардың қазақ зиялыларының оқу-ағартушылық қызметімен сабақтасып, оқушыға білімді түсінікті әрі қолжетімді түрде жеткізуге бағытталғаны айқындалды. Зерттеу нәтижелері жәдид мектептерін қазақ білім беру тарихындағы жаңғырту үдерістерінің маңызды кезеңдерінің бірі ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Зерттеудің практикалық маңызы жәдидтік оқыту тәжірибесін тарихи-педагогикалық зерттеулерде және Қазақстандағы ағартушылық ой тарихын зерделеуде пайдалануға байланысты.

Түйін сөздер: жәдидшілдік, жәдид мектептері, жаңа әдіс, оқыту әдістемесі, оқу-ағарту, Алаш оқулықтары, ағартушылық, білім беру жүйесі.

Кіріспе

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы Орталық Азия халықтарының қоғамдық-мәдени өміріндегі маңызды өзгерістер кезеңі болды. Бұл уақытта дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесінде оқу мазмұны мен әдістерін жаңарту қажеттілігі айқындала түсті. Мектептерде мәтінді жаттау мен қайталауға негізделген дәстүрлі тәсілдер басым болып, сауат аштырудың тиімді әдістерін енгізу қажеттілігі туындады. Осындай жағдайда білім беру жүйесін реформалауға бағытталған жәдидшілдік қозғалысы қалыптасты. Оның маңызды бағыттарының бірі «жаңа әдіс» мектептерін ұйымдастыру және оқу үдерісін жетілдіру болды.

Жәдид мектептерінде дыбыстық әдіс арқылы сауат аштыруға, оқу мен жазуды жүйелі меңгертуге және оқу материалын түсінікті түрде ұсынуға мән берілді. Сонымен қатар жаңа оқулықтар енгізіліп, білім мазмұны дүниелік пәндермен толықтырылды. Бұл өзгерістер қазақ қоғамындағы ағартушылық ойдың дамуына да ықпал етіп, Алаш зиялыларының оқулық жасау тәжірибесімен сабақтасты. Жәдидшілдік мәселесі бірқатар зерттеулерде қарастырылғанымен, жәдид мектептерінің нақты оқыту әдістемесін, оқу үдерісін ұйымдастыру ерекшеліктерін және дәстүрлі мектептерден айырмашылығын кешенді талдау қажеттілігі сақталады. Осыған байланысты зерттеудің мақсаты – жәдид мектептерінің қалыптасу ерекшеліктерін анықтап, олардың негізгі оқыту әдістерін тарихи-педагогикалық тұрғыдан талдау. Зерттеу барысында «жаңа әдістің» қағидалары, оқу мазмұны және жәдидтік тәжірибенің тарихи-педагогикалық маңызы қарастырылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы Орталық Азия халықтарының қоғамдық-мәдени дамуында елеулі өзгерістер орын алған тарихи кезең болды. Осы уақытта дәстүрлі

әлеуметтік қатынастармен қатар білім беру жүйесін жаңарту мәселесі де өзекті сипат алды. Мұсылмандық білім беру кеңістігінде мектеп пен медреселер маңызды қызмет атқарып, діни сауаттылық пен жазба мәдениеттің сақталуына ықпал етті. Алайда оқу үдерісінде қалыптасқан дәстүрлі тәсілдердің басымдығы білім берудің жаңа қоғамдық қажеттіліктерге бейімделуін шектей бастады. Осы тарихи жағдайда білім беру жүйесін реформалауды мақсат еткен жәдидшілдік қозғалысы қалыптасты. Жәдидшілдік бастапқы кезеңінде оқу-ағарту мәселесіне ерекше көңіл бөліп, мектептердегі сауат аштыру әдістерін жетілдіруді қоғамдық жаңғырудың маңызды шарттарының бірі ретінде қарастырды [1, 421].

Дәстүрлі мектептердің тарихи қызметін біржақты бағалауға болмайды. Олар бірнеше ғасыр бойы мұсылман қоғамдарында діни білім берудің, сауаттылықтың және жазба мәдениеттің негізгі институттары қызметін атқарды. Сондықтан жәдидтердің қызметін бұрынғы білім беру жүйесін толықтай жоққа шығару ретінде емес, оның кейбір әдістемелік ерекшеліктерін жаңа қоғамдық талаптарға сәйкес өзгерту әрекеті ретінде қарастырған жөн. Бұл тұрғыдан алғанда жәдид мектептерінің қалыптасуы білім беру жүйесінің ішкі қажеттіліктерімен қатар қоғамдағы әлеуметтік және мәдени өзгерістердің ықпалымен байланысты болды.

Дәстүрлі оқыту тәжірибесінде мәтінді жаттау мен қайталау маңызды орын алды. Оқушы білімді көбіне мұғалімнен қабылдап, берілген материалды бірнеше рет қайталау арқылы меңгерді. Мұндай тәсіл белгілі бір деңгейде діни мәтіндерді есте сақтауға мүмкіндік бергенімен, сауат аштыруды жүйелі түрде ұйымдастыру және білім алушының оқу материалын саналы түсінуі тұрғысынан шектеулі болды. Жәдидшілер осы мәселені білім беру реформасының маңызды бағыттарының бірі ретінде қарастырды. Олардың пікірінше, мектептегі оқу үдерісі баланың жас ерекшелігі мен қабылдау мүмкіндігіне сәйкес ұйымдастырылып, сауат ашу мүмкіндігінше қысқа әрі түсінікті жолмен жүзеге асырылуы қажет еді [2, 85].

Жәдидтік мектептердің негізгі ерекшелігі «усул-и жәдид», яғни «жаңа әдіс» деп аталған оқыту жүйесімен байланысты болды. Бұл әдістің маңызды жаңалығы сауат аштырудың дыбыстық тәсілін қолдануынан байқалды. Базарбаев Қ.Қ., Тұрсын Х., Садықованың Р. зерттеуінде жәдидтік қозғалыстың білім беру саласындағы алғашқы жаңалықтарының бірі мактабтар мен медреселердегі дәстүрлі әріптік және буындық оқыту тәсілдерінің орнына фонетикалық әдісті енгізу болғаны көрсетіледі. Ал Өскеннің зерттеуінде «жәдит» әдісінің ерекшеліктері және оның кейін қазақ зиялылары әзірлеген алғашқы оқулықтармен байланысы нақты қарастырылады [3, 168].

Дыбыстық әдістің негізгі мәні оқушыға әріптерді механикалық түрде жаттатумен ғана шектелмей, дыбыс пен әріп арасындағы байланысты түсіндіру арқылы оқу және жазу дағдыларын қалыптастыру болды. Мұндай тәсіл сауат аштырудың әдістемелік негізін өзгертті. Өскеннің талдауында «усул-и жәдидтің» дәстүрлі буындық оқыту тәсілінен ерекшелігі және оның оқу үдерісін жеңілдетуге бағытталғаны көрсетіледі [3, 169]. Осыған байланысты жәдид мектебіндегі алғашқы педагогикалық жаңалықтардың бірі оқушының оқу әрекетін механикалық қайталаудан біртіндеп түсінуге негізделген оқытуға бағыттау болды. «Жаңа әдіс» жүйесінің тағы бір ерекшелігі оқу мен жазуды бір-бірінен бөлек емес, өзара байланысты дағдылар ретінде қалыптастыруға ұмтылысынан байқалды. Оқушы әріптер мен дыбыстарды танып қана қоймай, оларды жазбаша түрде қолдануға үйретілді. Бұл оқу әрекетінің бірізділігін қамтамасыз етті. Сауат аштырудағы мұндай тәсіл білім алушының оқу материалын біртіндеп меңгеруіне жағдай жасап, мұғалімнің сабақ барысын белгілі бір жүйе бойынша ұйымдастыруына мүмкіндік берді. Сондықтан жәдидтік мектептерде оқу үдерісінің тиімділігін арттыру мәселесі әдістің өзімен қатар сабақтың ұйымдастырылу тәртібімен де байланысты болды.

Жәдидтік мектептерде оқу мазмұнын жаңарту мәселесі де маңызды орын алды. Жаңа әдіс тек сауат аштыру техникасын өзгертуге бағытталған жоқ. Оның аясында оқушылардың дүниетанымын кеңейтетін білімдерді енгізу қажеттілігі көтерілді. Білім беру діни мазмұнмен ғана шектелмей, қоғам мен табиғат туралы түсініктерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін

пәндермен толықтырылды. Жәдидтік қозғалысты білім беру жүйесі және қоғамдық қозғалыс ретінде зерттеген Базарбаев Қ.Қ., Тұрсын Х. және Садықова Р. жәдидтердің оқу-ағарту ісін ғылым мен мәдениетті дамыту мәселелерімен байланыстырғанын атап көрсетеді [2, 87].

Осы өзгеріс мектептің әлеуметтік қызметінің кеңеюіне ықпал етті. Оқу мазмұнының кеңеюі жаңа оқу құралдарын қажет етті. Жәдидтік мектептерде дәстүрлі мәтіндермен қатар жаңа әдістемелік талаптарға сәйкес келетін оқулықтар пайдаланыла бастады. Бұл үдеріс Қазақстан жағдайында ерекше сипат алды. Себебі қазақ қоғамында білімді ана тілінде жеткізетін және оқушының қабылдау деңгейіне бейімделген оқу құралдарына қажеттілік күшейді. Өскеннің зерттеуінде Алаш оқымыстыларының алғашқы оқулықтарын дайындау ісінде жәдидтік әдістің ықпалы қарастырылып, олардың сауат аштыру, тіл үйрету және ғылыми білімді түсіндіру міндеттерін атқарғаны көрсетіледі. Осы тұрғыдан алғанда жәдид мектептерінің қалыптасуы жаңа оқулық мәдениетінің дамуына да әсер етті.

Жәдидтік мектептердегі оқу үдерісінде түсініктілік принципінің орны ерекше болды. Оқушының материалды жай жаттап алуы емес, оны түсінуі және бірізді меңгеруі маңызды деп қарастырылды. Өскен Алаш оқулықтарын талдай отырып, ғылыми білімді оқушыға жеңіл жолмен түсіндіру және материалды оның қабылдау мүмкіндігіне жақындату ерекшеліктеріне назар аударады [3, 168]. Бұл тұжырым жәдидтік әдістемеде білім алушының танымдық ерекшеліктеріне назар аудару тенденциясы болғанын көрсетеді. Сонымен бірге жәдид мектептерінің әдістемелік жаңалығы көрнекілік элементтерін пайдаланумен де байланысты болды. Оқу материалын түсіндіруде жаңа оқулықтар, кестелер, иллюстрациялық материалдар және нақты мысалдар сияқты құралдарды пайдалану оқушының материалды қабылдауын жеңілдетуге бағытталды. Көрнекілік жәдидтік әдістемеде жеке мақсат емес, білімді түсінікті жеткізудің қосымша құралы ретінде қызмет етті. Бұл оқытудағы абстрактілі мәтінді қабылдауды жеңілдетіп, білім алушының оқу материалымен белсенді жұмыс жасауына жағдай туғызды.

Жәдид мектептерінің қалыптасу үдерісін Орталық Азиядағы жалпы ағартушылық қозғалыстан бөліп қарауға болмайды. Жаңа әдіс мектептері білім беру саласындағы өзгерістермен қатар қоғамдық ойдың жаңаруына ықпал етті. Ertai Zh. және Azmukhanova A. жәдидтік ағартушылық қозғалысты қазақ зиялыларының ұлттық миссиясымен байланыстыра отырып, білім беру реформасының ұлттық интеллигенцияның қалыптасуына ықпалын көрсетеді [4, 389]. Бұл тұжырым жәдидтік мектептердің маңызын тек педагогикалық өзгерістермен шектемей, олардың мәдени және ұлттық ағартушылықтағы орнын анықтауға мүмкіндік береді. Қазақ қоғамында жәдидтік идеялардың таралуы Алаш зиялыларының ағартушылық қызметімен сабақтасты. Е. Тілешов пен Д. Қамзабекұлының еңбегінде Алаш қозғалысы өкілдерінің қоғамдық және ағартушылық қызметі кең тарихи контексте қарастырылады [5]. Ал Өскен жәдидтік әдістің Алаш оқымыстылары әзірлеген алғашқы оқулықтармен байланысын нақты педагогикалық материалдар арқылы көрсетеді. Осы екі бағыттағы зерттеулерді салыстыру жәдидтік идеялардың қазақ қоғамында тікелей қайталанбай, жергілікті мәдени және тілдік жағдайларға бейімделгенін байқауға мүмкіндік береді.

Жәдид мектептерінің оқыту әдістемесін талдау олардың жаңашылдығы тек сауат аштырудың дыбыстық тәсілін енгізумен шектелмегенін көрсетеді. «Жаңа әдіс» оқу үдерісінің мазмұны мен ұйымдастырылуына да өзгерістер енгізді. Дәстүрлі мектептердегі қалыптасқан оқыту тәжірибесін толық жоққа шығармай, жәдидтер білім берудің тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін жаңа тәсілдерді қалыптастыруға ұмтылды. Бұл өзгерістердің негізінде оқу материалын жүйелі беру, оқушының түсінуіне жағдай жасау, оқу мен жазуды өзара байланысты меңгерту және білім мазмұнын кеңейту сияқты қағидалар жатты [3, 168].

Жәдидтік әдістемедегі негізгі ерекшеліктердің бірі оқушының оқу үдерісіндегі орнының өзгеруі болды. Дәстүрлі оқытуда мұғалім білімді негізгі жеткізуші ретінде көрініп, оқушы берілген мәтінді есте сақтау және қайталау арқылы меңгеруге бағытталды. Мұндай жүйенің тарихи маңызы болғанымен, оның оқушының материалды саналы түсіну мүмкіндіктерін толық пайдаланбаған жағдайлары болды. Жәдидтік әдістемеде оқу материалын баланың

қабылдау деңгейіне сәйкес түсіндіру қажеттілігіне көбірек назар аударылды. Өскен Алаш оқулықтарының ерекшеліктерін талдай отырып, ғылыми білімді оқушыға жеңіл жолмен жеткізу және оны түсінікті түрде баяндау мәселесін атап көрсетеді [3]. Осыған байланысты жәдидтік оқытуда білім алушының оқу әрекетін белсендіру тенденциясы байқалды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу нәтижелері жәдидтік мектептердегі оқыту үдерісінің жүйелілігі де маңызды өзгеріс болғанын көрсетеді. Оқу материалын кездейсоқ немесе ретсіз меңгерту орнына белгілі бір сабақтастықпен беру қажеттілігі қалыптасты. Сауат аштыру барысында қарапайым элементтерден күрделі ұғымдарға қарай өту, дыбыстар мен әріптерді бірізді меңгерту және кейін оқу дағдыларын қалыптастыру оқу үдерісінің логикалық құрылымын күшейтті [3, 170]. Мұндай жүйелілік мұғалімнің жұмысын да белгілі бір тәртіпке келтіріп, оқыту нәтижесін бақылауға мүмкіндік берді. Жәдидтік әдістемеде оқу мен жазуды қатар меңгертудің де өзіндік маңызы болды. Оқушы тек мәтінді оқуға үйреніп қана қоймай, жазу арқылы алған білімін бекітуге мүмкіндік алды. Бұл оқу әрекеттерінің өзара байланысын күшейтті. Дыбыстық әдіс арқылы әріп пен дыбыстың байланысын түсіндіру, кейін оны оқу және жазу барысында қолдану сауат аштырудың бірізділігін қамтамасыз етті [2, 85]. Өскеннің зерттеуінде жәдидтік әдістің осындай ерекшеліктері қазақ ағартушыларының оқулық жасау тәжірибесімен байланыста қарастырылады.

Жәдид мектептерінің педагогикалық жаңашылдығы оқу мазмұнының кеңеюінен де байқалды. Білім беру тек діни мәтіндерді меңгерумен шектелмей, қоғам мен қоршаған орта туралы білімдерді игеруге бағытталды. Дүниелік пәндердің енгізілуі оқушының жалпы дүниетанымын кеңейту мақсатын көздеді. Базарбаев Қ.Қ., Тұрсын Х. және Садықова Р. жәдидшілдікті білім беру жүйесі әрі қоғамдық қозғалыс ретінде қарастырып, оның ғылым мен мәдениетті дамытуға бағытталғанын көрсетеді [2, 87]. Сондықтан жәдидтік мектептің басты ерекшеліктерінің бірі білім беру мазмұнын заман талабына сәйкес кеңейтуге ұмтылысы болды. Бұл тұста жәдидтік мектептердің дәстүрлі мектептерден айырмашылығын абсолютті қарама-қарсылық ретінде түсіндіруден сақ болған жөн. Дәстүрлі мектептер діни сауаттылықты, жазба мәдениетті және білім беру дәстүрін сақтаған маңызды институттар болды [1, 421]. Жәдидтердің жаңашылдығы осы тарихи жүйені толықтай жоққа шығаруда емес, оның кейбір әдістемелік тәсілдерін өзгертіп, білім мазмұнын жаңа әлеуметтік қажеттіліктерге бейімдеуде көрінді. Осы тұрғыдан алғанда жәдидтік мектеп дәстүр мен жаңашылдықтың арасындағы тарихи өтпелі кезеңнің маңызды үлгісі болды.

Жәдид мектептері мен дәстүрлі мектептерді салыстыру олардың оқу мақсаты мен әдістемелік ұйымдастырылуында айырмашылық болғанын көрсетеді. Дәстүрлі мектепте діни сауаттылық пен қалыптасқан білімді сақтау маңызды болса, жәдид мектебінде сауат аштырудың тиімділігін арттыру, оқу мазмұнын кеңейту және жаңа білім түрлерін енгізу алдыңғы орынға шықты [2, 85]. Дәстүрлі жүйеде жаттау мен қайталау басым болған жағдайда, жәдидтік әдістеме түсіндіру, жүйелілік және бірізділікке көбірек көңіл бөлді. Бұл айырмашылықтар жәдид мектептерінің білім беру саласындағы реформалық сипатын анықтайды. Жәдидтік мектептердегі оқулықтардың пайда болуы да оқыту әдістемесінің маңызды құрамдас бөлігі болды. Жаңа әдіс бойынша оқыту үшін дәстүрлі оқу мәтіндерінен ерекшеленетін, оқу материалын жүйелі түрде ұсынатын жаңа құралдар қажет болды. Қазақстан жағдайында бұл мәселе қазақ тіліндегі алғашқы оқулықтардың қалыптасуымен байланысты болды. Өскен жәдидтік әдістің Алаш оқымыстылары әзірлеген алғашқы оқулықтарға ықпалын талдай отырып, олардың сауат аштыруға, тіл үйретуге және ғылыми білімді түсіндіруге бағытталғанын көрсетеді [3, 170]. Осы арқылы жәдидтік әдістеме оқу құралдарының мазмұны мен құрылымына да әсер етті.

Қазақ қоғамындағы бұл өзгерістер жәдидтік ағартушылықтың ұлттық білім беру идеяларымен ұштасуына алып келді. Ertai Zh. және Azmukhanova A. жәдидтік ағартушылық қозғалысты қазақ зиялыларының ұлттық миссиясымен байланыстырады [4, 399]. Зерттеу нәтижелері бұл тұжырымды педагогикалық тұрғыдан толықтырады. Яғни жәдидтік мектептер қазақ зиялылары үшін дайын педагогикалық үлгі ғана емес, білім беру жүйесін ұлттық тіл мен

мәдени ортаға бейімдеу мүмкіндігін берген интеллектуалдық негіздердің бірі болды. Алаш зиялыларының оқулық жасау ісі осы үдерістің нақты көріністерінің бірі ретінде бағаланады [3],[5]. Жәдидтік оқыту әдістемесінің тағы бір ерекшелігі көрнекілік пен оқу құралдарын пайдалануға деген көзқарастың өзгеруімен байланысты болды. Оқулықтың өзі білімді жүйелеудің негізгі құралдарының біріне айналды. Сонымен қатар оқу материалын нақты мысалдармен, түсінікті тілмен және реттелген құрылыммен беру оқушының қабылдауын жеңілдетті. Мұндай әдістердің мақсаты білім көлемін жай ғана көбейту емес, оны тиімді меңгеруге жағдай жасау болды. Өскеннің зерттеуінде Алаш оқулықтарының мазмұны арқылы білімді оқушыға түсінікті жолмен жеткізу ұстанымы көрсетіледі [3]. Бұл жәдидтік әдістемеде оқушының танымдық мүмкіндіктерін ескерудің болғанын аңғартады.

Жәдид мектептерінің әдістемелік тәжірибесін қазіргі білім беру жүйесімен салыстырғанда жекелеген ұқсастықтарды байқауға болады. Мысалы, қазіргі педагогикада оқушының білімді түсінуі, оқу материалын жүйелі меңгеруі, білімді тәжірибеде қолдануы және оқу мазмұнын білім алушының ерекшеліктеріне бейімдеу маңызды орын алады. Жәдидтік әдістемеде де оқушыға түсінікті тілмен білім беру, оқу материалын бірізді ұсыну және сауат аштыруды жеңілдету мәселелеріне назар аударылды [3, 176]. Алайда бұл ұқсастықты жәдидтер қазіргі педагогикалық жүйені қалыптастырды деген мағынада түсіндіруге болмайды. Мұнда әртүрлі тарихи кезеңдерде пайда болған педагогикалық тәсілдердің функционалдық ұқсастығы ғана сөз болып отыр. Зерттеу нәтижелері бірқатар авторлардың тұжырымдарымен үндеседі. Мәселен, Базарбаев Қ.Қ., Тұрсын Х. және Садықова Р. жәдидшілдіктің білім беру реформасы ретінде қалыптасуына басымдық берсе [2, 94], Өскен оның әдістемелік ерекшеліктерін және қазақ оқулықтарының қалыптасуына ықпалын нақтылайды [3]. Ал Ertai Zh. және Azmukhanova A. жәдидтік ағартушылықтың ұлттық зиялылардың қызметімен байланысын кеңірек тарихи контексте қарастырады [4, 399]. Осы еңбектерді салыстыру жәдид мектептерінің феноменін бір ғана қырмен түсіндіру жеткіліксіз екенін көрсетеді. Оның білім беру, мәдени және ұлттық-ағартушылық мазмұны өзара байланысты түрде қарастырылуы қажет.

Бұл зерттеудің нәтижелері аталған тұжырымдарды нақтылай отырып, жәдидтік жаңашылдықтың үш негізгі деңгейін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Біріншісі – әдістемелік деңгей, яғни дыбыстық әдіс пен сауат аштырудың жаңа тәсілдері. Екіншісі – мазмұндық деңгей, яғни оқу пәндерін кеңейту және дүниелік білімдерге көңіл бөлу. Үшіншісі – ұйымдастырушылық деңгей, яғни оқу үдерісін жүйелеу, жаңа оқулықтарды пайдалану және білімді бірізді меңгерту. Осы үш бағыттың өзара байланысы жәдид мектебінің дәстүрлі мектептен ерекшелігін анықтайды.

Жәдидтік мектептердің тарихи-педагогикалық маңызы ең алдымен білім беру мәдениетін жаңартуға қосқан үлесімен байланысты. Олар сауат аштыруды жетілдірумен қатар, мектептің қоғамдық қызметін кеңейтуге ықпал етті. Білім беру діни сауаттылықпен шектелмей, адамның қоғамдағы өзгерістерді түсінуіне, ғылыми білімдерді игеруіне және мәдени ортаға белсенді араласуына қажетті құрал ретінде қарастырыла бастады. Қазақстан жағдайында бұл өзгерістер ұлттық ағартушылық ойдың дамуымен және Алаш зиялыларының оқу-ағарту қызметімен сабақтасты. Осылайша жәдидтік оқыту әдістемесі Орталық Азиядағы білім беру жүйесінің жаңару кезеңіндегі маңызды педагогикалық құбылыс ретінде сипатталады. Оның басты нәтижесі дәстүрлі мектепті толық алмастыру емес, оқу үдерісіне жаңа әдістерді енгізу және білім беру мазмұнын қоғамның өзгеріп отырған қажеттіліктеріне бейімдеу болды. Жәдидтердің тәжірибесінде сауат аштырудың тиімділігін арттыру, оқушының түсінуіне жағдай жасау, білім мазмұнын кеңейту және жаңа оқу құралдарын қолдану өзара байланыста жүзеге асты. Бұл өзгерістер кейін қазақ зиялыларының ағартушылық қызметінде жаңа мазмұн алып, ұлттық білім беру идеяларының қалыптасуына ықпал етті.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде жәдид мектептерінің XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы білім беру жүйесін жаңарту қажеттілігі жағдайында қалыптасқаны

анықталды. Жәдидшілдіктің білім беру саласындағы негізгі мақсаты дәстүрлі оқу тәжірибесін толық жою емес, оның әдістемелік мүмкіндіктерін жаңартып, білімді меңгертудің тиімді жолдарын қалыптастыру болды.

Зерттеу барысында «жаңа әдіс» жүйесінің негізгі ерекшеліктері анықталды. Оларға дыбыстық әдіспен сауат аштыру, оқу мен жазуды өзара байланысты меңгерту, оқу материалын жүйелі ұйымдастыру, оқушының түсінуіне көңіл бөлу, жаңа оқулықтарды пайдалану және білім мазмұнын дүниелік пәндермен кеңейту жатады. Осы белгілер жәдид мектептерінің дәстүрлі оқу жүйесінен әдістемелік тұрғыдан ерекшеленгенін көрсетеді. Жәдидтік әдістеменің тарихи-педагогикалық маңызы оның кейінгі қазақ ағартушылық ойының дамуына ықпалымен де анықталады. Әсіресе Алаш зиялыларының алғашқы оқулықтарды әзірлеу тәжірибесінде жәдидтік әдістің жекелеген қағидалары жалғасын тапты. Бұл білім беру мәселесінің ұлттық тіл, мәдениет және қоғамдық жаңғыру мәселелерімен байланысының күшеюіне ықпал етті.

Сонымен қатар жәдидтік тәжірибені қазіргі педагогиканың тікелей бастауы ретінде бағалау ғылыми тұрғыдан дұрыс емес. Дегенмен оқушының түсінуіне негізделген оқыту, оқу материалын жүйелі беру және білім мазмұнын кеңейту сияқты жекелеген қағидалар қазіргі білім берудің кейбір ұстанымдарымен белгілі бір деңгейде үндеседі. Сондықтан жәдид мектептерінің тәжірибесі тарихи-педагогикалық зерттеу үшін білім беру жүйелерінің жаңару үдерісін түсіндіретін маңызды материал болып табылады.

Болашақ зерттеулерде жәдид мектептерінің аймақтық ерекшеліктерін, нақты оқу бағдарламаларын және жәдидтік оқулықтардың мазмұнын салыстырмалы түрде зерттеу маңызды. Сонымен бірге қазақ даласындағы жәдид мектептері мен Алаш зиялыларының оқу құралдары арасындағы әдістемелік байланысты нақты мәтіндер негізінде талдау жәдидтік педагогикалық мұраның қазақ білім тарихындағы орнын тереңірек анықтауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): бес томдық. 3-том. Жаңа замандағы Қазақстан / ред. алқа: Қ.С. Алдажұманов және т.б. – Алматы: Атамұра, 2002. – 765, [1] б.
2. Bazarbaev, K. K., Tursyn, Kh., Sadykova, R. Jadidism as an Educational System and a Political Movement in Turkestan (Central Asia) // International Education Studies. – 2013. – Vol. 6, No. 1. – P. 85–94. – DOI: [10.5539/ies.v6n1p85](https://doi.org/10.5539/ies.v6n1p85).
3. Өскен Ә.М. «Жәдит» әдісі және Алаш оқымыстыларының алғашқы оқулықтары // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – № 2 (139). – Б. 168–176. – DOI: [10.32523/2616-678X-2022-139-2-168-176](https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-139-2-168-176).
4. Ertai Zh., Azmukhanova A. The Jadid Enlightenment Movement and the National Mission of Kazakh Intellectuals // Қазақстан шығыстануы. – 2025. – № 2, т. 14. – Б. 389–399. – DOI: [10.63051/kos.2025.2.389](https://doi.org/10.63051/kos.2025.2.389).
5. Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. – 528 б. – URL: <https://ru.scribd.com/document/718394357/Алаш-қозғалысы> (қаралған күні: 11.08.2026).

References

1. Qazaqstan tarihy (köne zamannan бүginge deіn): bes tomдық. 3-tom. Jaña zamandaғы Qazaqstan / red. alqa: Q.S. Aldajūmanov және t.b. – Almaty: Atamūra, 2002. – 765, [1] b.
2. Bazarbaev, K. K., Tursyn, Kh., Sadykova, R. Jadidism as an Educational System and a Political Movement in Turkestan (Central Asia) // International Education Studies. – 2013. – Vol. 6, No. 1. – P. 85–94. – DOI: [10.5539/ies.v6n1p85](https://doi.org/10.5539/ies.v6n1p85).
3. Ösken Ä.M. «Jädit» ädisi және Alaş oqymystylarynyñ alğashqy oqulyqtary // L.N. Gumilev atyndaғы Eurazia ülttyq universitetiniñ Habarşysy. Filologia seriesy. – 2022. – № 2 (139). – B. 168–176. – DOI: [10.32523/2616-678X-2022-139-2-168-176](https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-139-2-168-176)
4. Ertai Zh., Azmukhanova A. The Jadid Enlightenment Movement and the National Mission of Kazakh Intellectuals // Қазақстан шығыстануы. – 2025. – № 2, т. 14. – Б. 389–399. – DOI:

[10.63051/kos.2025.2.389](https://doi.org/10.63051/kos.2025.2.389).

5. Tileşov E., Qamzabekūly D. Alaş qozğalysy: ensiklopedialyq anyqtamalyq. – Almaty: Sardar, 2014. – 528 b. URL: <https://ru.scribd.com/document/718394357/Алаш-қозғалысы> (qaralğan küni: 11.08.2026).

ДЖАДИДСКИЕ ШКОЛЫ И ИХ МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ

БЕГИМБАЕВА Ж.С.*, ИЗБЕРГЕН Б.А.

***Бегимбаева Жибек Сагинбаевна** - Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актөбе, Казахстан

E-mail: zbegimbayeva@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9827-379X>

Изберген Бейбарыс Алимбаевич - Магистрант 1 курса, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актөбе, Казахстан

E-mail: izbergen00@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0006-3084-5436>

Аннотация. В статье рассматривается место джадидских школ в системе образования, сложившихся в Средней Азии в конце XIX-начале XX вв., и особенности их методики обучения. Актуальность исследования определяется становлением джадидизма как просветительского движения, направленного на модернизацию традиционной мусульманской системы образования, и его влиянием на учебно-просветительскую деятельность в казахской степи. Цель исследования-выявление предпосылок формирования джадидских школ, описание основных педагогических принципов» нового метода и анализ его влияния на просветительскую деятельность казахской интеллигенции и практику создания первых учебников. В ходе исследования были использованы методы историко-сравнительного, историко-системного и сравнительно-педагогического анализа. Материалы исследования составили научные труды, посвященные истории джадидизма, казахскому просвещению и движению Алаш, а также исследования, касающиеся джадидского метода обучения и первых казахских учебников. В результате исследования установлено, что основные особенности школ Джадида связаны с направлениями внедрения звукового метода обучения грамоте, системной организации учебного процесса, использования новых учебных пособий и расширения содержания образования. Вместе с тем, было определено, что педагогические принципы Джадида связаны с учебно-просветительской деятельностью казахской интеллигенции и направлены на донесение знаний до учащегося в понятной и доступной форме. Результаты исследования позволяют оценить школы Джадида как один из важнейших этапов модернизационного процесса в истории казахского образования. Практическая значимость исследования связана с использованием опыта джадидского обучения в историко-педагогических исследованиях и изучении истории просветительской мысли в Казахстане.

Ключевые слова: джадидизм, джадидские школы, новый метод, методика обучения, учебно-просветительские, учебники Алаш, просветительская, система образования.

JADID SCHOOLS AND THEIR TEACHING METHODOLOGY

BEGIMBAYEVA ZH.S.*, IZBERGEN B.A.

***Begimbayeva Zhibek Sagynbaevna** - Candidate of historical sciences, associate professor, K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: zbegimbayeva@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9827-379X>

Izbergen Beibarys Alimbaiuly – 1st year master`s student, K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: izbergen00@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0006-3084-5436>

Abstract. The article discusses the place of Jadid schools in the education system, formed in Central Asia at the end of the XIX-beginning of the XX centuries, and the features of their teaching methods. The relevance of the study is determined by the formation of jadeism as an educational movement aimed at modernizing the traditional Muslim education system and its influence on educational activities in the Kazakh steppe. The purpose of the study is to identify the prerequisites for the formation of Jadid schools, describe the main pedagogical principles of the "new method" and analyze its impact on the educational activities of the Kazakh intelligentsia and the practice of creating the first textbooks. In the course of the study, methods of historical-comparative, historical-systemic and comparative-pedagogical analysis were used. The materials of the research are scientific works on the history of jadidism, the Kazakh enlightenment and the Alash movement, as well as research on the Jadid method of teaching and the first Kazakh textbooks. As a result of the study, it was found that the main features of Jadid schools are related to the introduction of a sound method of literacy, the systematic organization of the educational process, the use of new teaching aids and the expansion of the content of

Education. At the same time, it was determined that the Jadid pedagogical principles are connected with the educational and educational activities of the Kazakh intelligentsia and are aimed at communicating knowledge to the student in an understandable and accessible way. The results of the study allow us to evaluate Jadid schools as one of the most important stages in the modernization process in the history of Kazakh education. The practical significance of the study is due to the use of the experience of Jadid teaching in historical and pedagogical research and the study of the history of educational thought in Kazakhstan.

Key words: jadidism, Jadid schools, new method, teaching methods, educational and educational, Alash textbooks, enlightenment, education system.